

ge odrednice osim ekonomskih i vojnih, kao što su geopolitika, sistem saveza, nacionalni moral i dr. Često je u Kennedyja sila istoznačnica za vojnu snagu, pogotovo u prvom dijelu knjige, pa mu nedostaje detaljnija analiza spomenutih neopipljivih elemenata (kvaliteta državnog vodstva, društvena kohezija i međunarodni ugled neke sile).

Završni dio knjige bavi se predviđanjem razvoja velesila sugerirajući moguće izazove za sigurnost čovječanstva. Na tom planu povijesna znanost ne može pružiti pouzdane odgovore, jer ne ulazi u sferu futurologije. Preostaje nam jedino čekanje kako bismo provjerili ishode autorovih razmišljanja o budućnosti, koja su najvećim dijelom zasnovana na dubokom prosuđivanju činjenica i njihovih međusobnih odnosa u prošlosti i u sadašnjosti.

Međunarodni sustav predmet je neprekidnih promjena izazvanih prije svega dubljim transformacijama u temeljima svjetskih velesila, koje se s vremenom pojavljuju na površini. Povijest međunarodnih zbivanja u proteklih pet stoljeća bila je često povijest ratovanja ili barem priprema za ratovanje. Novi teritorijalni poredak, ostvaren na kraju svakog rata, odražavao je redistribuciju snage velesila. Dolazak mira nije zaustavljao proces neprestanih promjena, a različiti putovi ekonomskog rasta između velesila osiguravali su nastavak procesa uzdizanja i padanja.

Stjepan Matković

*ERIC J. HOBBSAWM, Nacije i nacionalizam, Zagreb, 1993.,
Novi Liber, 219 str.*

Eric J. Hobsbawm: jedan od najpoznatijih živućih historičara, bavi se uglavnom modernom poviješću od kraja 18. stoljeća do naših dana. Njegova knjiga *Nacije i nacionalizam*, prvi put objavljena 1990., a nadopunjena 1992., također pokriva to razdoblje, jer obrađuje pojavu i uspon nacionalizma u različitim regijama i zemljama, pokušavajući odrediti opće tendencije u razvoju nacionalizma. Naglasak je na zapadnoj i, donekle, srednjoj Europi, jer autor smatra da je tu izvorište i »prvobitni dom nacionalizma« s čime se, vjerujem, nije teško složiti. To ne znači, međutim, da je knjiga rađena po eurocentričkim mjerilima, jer autorova razmatranja nacionalnih pokreta u Africi i Aziji 20. stoljeća nisu ništa manje zanimljiva. Ostali su nepokriveni australski i, ako ne računamo usputne objekte, američki prostor. Knjiga je podijeljena na vremenske jedinice od 80-ih godina 18. stoljeća do kraja 20. stoljeća. Iznimnu Hobsbawmovu erudiciju nije potrebno isticati, bez obzira na česte oscilacije u kvaliteti i dorečenosti pojedinih dijelova teksta.

Osnovni je autorov stav da su nacije i nacionalizam moderne pojave, što podrazumijeva jasno suprotstavljanje vrlo često prisutnom shvaćanju u nacionalnoj javnosti i nacionalnome javnome mnijenju o drevnosti nacije. Subjektivno uvjerenje o vječnosti ili dugotrajnosti nacije ne može se uskladiti s objektivnom činjenicom njihove novovjekovnosti ili, čak, suvremenosti. Time Hobsbawm ne izriče ništa novo, jer velika većina istraživača prihvaća, s manje ili više dosljednosti, ideju o modernosti nacije, ali takva shvaćanja treba isticati i ponavljati, jer se javno mnijenje, bar u ovom slučaju, ne obazire previše na znanstvene spoznaje. Ostali osnovni stavovi djela su: nacionalizam

je težnja za podudaranjem političke i nacionalne jedinice, prijelaz iz faze B u fazu C, po Hrochovoj klasifikaciji, ključni je moment u razvoju svakog nacionalizma, modernizacija društva ostvaruje se odozgo i odozdo, nacije su neodvojive od određenog stupnja ekonomskog i tehničkog razvoja. Posljednja teza također nije diskutabilna, ali je diskutabilan primjer autora, koji tvrdi da pojava standardnog nacionalnog jezika ne može doći prije masovne pismenosti i masovnog obrazovanja. To vrijedi, ako se misli na standardan nacionalni jezik, kojim se služe široki slojevi stanovništva, ali jezik može biti potpuno standardiziran mnogo prije pojave masovne pismenosti, kao što pokazuje povijest gotovo svakog nacionalizma.

Hobsbawm smatra da se ne mogu dati objektivni kriteriji za definiranje nacije, jer se time moderni fenomeni pokušavaju ugurati u okvir stalnosti i univerzalnosti, što je, u najmanju ruku, čudno objašnjenje. Subjektivni kriterij, koji stavlja u prvi plan nacionalnu svijest, pokušava izbjeći apriornost objektivizma, ali po cijenu zapadanja u tautologiju ili ekstremni voluntarizam. »Veličina« nacije je, očito, relativan kriterij, jer, po njemu, mnoge neosporno postojeće nacije to ne bi bile za npr. kineska mjerila. Međutim, kakve god bile teškoće u određivanju nacije i nacionalizma, jasno je da se definicija ne može izbjeći, jer se znanstveno ne može relevantno govoriti o nedefiniranim fenomenima. U autorovu određenju nacije prisutna su dva kriterija: nacija označava ili zajednicu državljana ili grupu ljudi koja to želi postati. U razmatranjima dominira prvo određenje nacije, jer se polazi od toga da nacionalna država prethodi masovnom nacionalizmu, što, bez sumnje, vrijedi za Sjevernu Ameriku, te za zapadnu i sjeverozapadnu Europu, ali ne vrijedi za većinu nacionalizma u jugoistočnoj i istočnoj Europi. Nacionalne države, i to kao djelomično ili potpuno samostalni entiteti na području istočne i jugoistočne Europe, suvremene su pojave, za razliku od masovnih nacionalizama, pri čemu treba uzeti u obzir da pokušaji stvaranja nacionalnih država u okviru višenacionalnih boljševičkih zemalja (Jugoslavije i Sovjetskog Saveza) nisu uspjeli, zbog čega su te zemlje dugoročno bile osuđene na propast.

Autor istražuje različite vrijednosti, koje artikuliraju različiti nacionalizmi, stavljajući na prvo mjesto politiku i smatrajući da je osnovno poimanje nacije političko. Smatra da je jezik vrlo značajna kategorija, ali da ne mora biti konstitutivno određenje nacije, jer je često precjenjivanje jezika proizlazilo iz aktualnih potreba za nacionalnim ujedinjenjem i/ili nacionalnim proširenjem. Za religiju autor smatra da može biti važno obilježje nacionalizma, ali da se nacija gotovo nikada ne može definirati isključivo religijom. Izuzetak su Irci, te Hrvati i Srbi, koji, po Hobsbawmu, imaju jedan književni jezik. Time on ponavlja česte tvrdnje u zapadnoj znanosti, koje je prihvatio i Max Weber, da je osnovna (ili, čak, jedina) razlika između Hrvata i Srba religijska. Činjenice, koje govore o efemernom položaju crkava i tradicionalnih oblika religioznosti u hrvatskom i srpskom društvu 20. stoljeća na jednoj strani, te uvijek, od uspona nacionalizma, jaka konfrontacija (ranije ublažavana i suradnjom) hrvatskog i srpskog nacionalizma na drugoj strani, ne idu u prilog takvim tvrdnjama, koje su vrlo često jednostavno rezultat istraživačke nemoći. Ni druga autorova shvaćanja ne govore o boljoj obaviještenosti o južnoslavenskim i, posebno, hrvatskim povijesnim fenomenima. Tako može tvrditi: Gaj je bio apostol ilirizma, čija je štokavština trebala Srbima i Hrvatima pružiti izgovor za ekspanzionizam; hrvatski nacionalisti 19. stoljeća vidjeli su u sebi nasljednike hrvatskog plemstva; masovni hrvatski nacionalizam razvio se nakon 1918. protiv nove (jugoslavenske) kraljevine i navodne srpske prevlasti u njoj, itd.

Najvažnije razdoblje u razvoju europskog nacionalizma, za autora, epoha je liberalizma od 80-ih godina 18. stoljeća do 80-ih godina 19. stoljeća, pri čemu se ne objašnjava zašto se preuzima česta i nikada dokazana tvrdnja o »libe-

ralnoj epohi», koja nije nikada postojala. Postojala je postupna razgradnja tradicionalnih oligarhijskih struktura u zapadnim društvima tijekom tog razdoblja i sve jača afirmacija masovnog poretka, ali nije jasno kakve to veze ima s liberalizmom, koji se zalaže za vlast bogate, obrazovane i moralne manjine, te političku decentralizaciju. I Hobsbawm primjećuje da dolazi do sve veće centralizacije i jačanja države, čemu nacionalizam pruža nesumnjivu podršku. U daljnjem istraživanju »liberalne epohe« autor smatra da je liberalna koncepcija nacije sadržavala ideju progresa u evoluciji od manjih jedinica (grupe, plemena) prema većim cjelinama. Nacionalno ujedinjenje, odnosno proširenje shvaća se kao legitimna težnja, a ne tendencija podjele postojećih cjelina na sastavne dijelove. Hobsbawm, s pravom, upozorava na pejorativno značenje »balkanizacije«, što je imalo značajnu ulogu u zapadnoj politici prema raznim anakronističkim državama na istoku — Habsburškoj monarhiji, Osmanlijskom sultanatu, Sovjetskom Savezu, SFRJ i Čehoslovačkoj.

U istraživanju principa nacionalnosti autor primjećuje da oni nisu bili univerzalni, jer se od manjih nacionalnosti očekivalo da ne traže samostalnosti ili da se priklone većim nacijama, zbog čega su principi nacionalnosti često bili sredstvo, a ne ciljevi po sebi. Istaknuto mjesto daje se onome što autor naziva protonacionalizam, koji se određuje kao postojanje tradicionalnih vrijednosti kolektivne pripadnosti uz postupno povezivanje s modernim nacionalnim pokretima i koji se odnose na nepismenu masu, a ne na društvenu elitu. Protonacionalizam indirektno potpomaže razvoj socijalizma ili se koristi u nacionalnoj propagandi, iako izvorno nema nacionalno obilježje. Hobsbawm upozorava da protonacionalizam ne može, sam po sebi, stvoriti naciju i nacionalnu državu, a ponekad nije ni temelj za njihovo stvaranje.

Za kriterij »kritične mase« (broj stanovnika i veličina teritorija) autor smatra da je veći broj stanovnika i veći teritorij poželjna okolnost za razvoj nacionalizma, ali ne i nužna, kako se mislilo u 19. stoljeću. U razdoblju 1870.—1914. postupno je napušten kriterij kritične mase, pa je svaka grupa ljudi koja je sebe smatrala nacijom zahtijevala pravo na samoopredjeljenje. Postupno nestajanje zasebnih nacionalnih ekonomija u korist transnacionalne ekonomije olakšava privredni opstanak malih nacionalnih država. Autor, vjerojatno, ima na umu, među ostalim, neke »argumente« u diplomaciji zapadnih zemalja prilikom težnji za očuvanjem Sovjetskog Saveza i SFRJ.

Hobsbawm je historičar marksističkog usmjerenja ili, bolje reći, historičar kod kojeg marksistička metodologija ima najistaknutiju (što ne znači nužno i jedinu) ulogu. Poznato je da je teorija klasa, klasnog društva i klasne borbe osnovica marksističkog shvaćanja povijesti. To nije upitno ni Hobsbawmu, koji striktno razlikuje »vladu« i »vladajuću klasu« i »široke slojeve« ili »potčinjene klase«. Budući da je nacionalizam osnovni problem istraživanja, autor ga mora odrediti prema teoriji klasne borbe, to više što je marksistička interpretacija povijesti rijetko gdje tako zakazala kao u pokušaju objašnjavanja nacije i nacionalizma. Nacije su homogene skupine ljudi, povezane zajedničkim tradicijama i ciljevima s jakim osjećajem kolektivne identifikacije, koje nesumnjivo okupljaju različite društvene slojeve ili, u marksističkoj terminologiji, klase. Nacionalna homogenost, ako povijesno egzistira, isključuje klasnu borbu, kao što potencijalno klasna borba, ako ona postoji (a nikada nije postojala), isključuje nacionalnu homogenost. Za marksističke istraživače problem je dodatno otežavala činjenica velikog (često i presudnog) značenja nacionalizma u Europi, a u 20. stoljeću i izvan nje. Marksizam je ponudio dvije interpretacije: 1. nacija je isključivo buržoaska tvorevina, koja nema veze s »eksploatiranim klasama« i ne nailazi na odaziv kod njih, pa eliminacija buržoazije znači eliminaciju nacije, kao nusprodukta (malo)građanskog društva, i 2. nacionalizam je buržoaski fenomen, ali ne ostaje odvojen od ma-

sa, već često postaje masovna snaga s kojom tzv. radnički pokret mora računati. Druga teza, koju zastupa i Hobsbawm, je, očito, suptilnija i složenija, ali obje teze pogrešno interpretiraju objektivne činjenice da razvoj nacionalizma uvijek počinje od »viših«, a ne od »nižih« slojeva, iz čega se bez dokazivanja zaključuje da je nacionalizam »buržoaska« ideologija (s tim što prva teza na tom zastaje, a druga pokušava ići dalje). Diskutabilnost takvih teorija je to veća uzmemo li u obzir da je »klasna borba« nikada dokazana konstrukcija (izvorno, uostalom, nemarksistička), koja postaje apsurdna ako se pokušava primijeniti na tradicionalna oligarhijska društva u kojima postoje staleži ili kaste, ali ne i klase.

Hobsbawm smatra da je nacionalizam pružao buržoaskim srednjim slojevima mogućnost socijalnog identificiranja sa svojom državom, što su proletari tražili u tzv. radničkom pokretu. Nacionalizam je, ujedno, označavao suprotstavljanje proleterskom internacionalizmu, što je nedokazana tvrdnja, jer »proleterski internacionalizam« nije nikada povijesno realiziran, nego je opstojao kao parola i sredstvo povećanja političkog utjecaja grupa, stranaka i pojedinih država (npr. sovjetskog boljševizma). Autor se trudi pokazati kako čisti (politički) nacionalizam ne može privući mase, pa ga buržoaski krugovi moraju kombinirati sa socijalnim idejama, afirmirajući socijalni nacionalizam, za što bi primjer bile fašističke stranke i seljačka stranka u Hrvatskoj. Međutim, ovdje nije riječ o povezivanju socijalnih i nacionalnih vrijednosti, kao dvije više-manje ravnopravne kategorije, već o socijalnim programima, koji su jedna komponenta nacionalnih programa. Također nije moguće pravi razliku između političkog i socijalnog nacionalizma, jer svaki nacionalizam, od svoga početka artikulira određene socijalne vrijednosti (modernizacija društva, razvoj komunikacijskih sistema, opismenjavanje masa, ekonomski i kulturni prosperitet itd.) i ne preuzima ih ex parte post. Hrvatska seljačka stranka u Hrvatskoj i Nacionalsocijalistička radnička partija u Njemačkoj od početka su izrazile nacionalne partije (prva nefašistička a druga fašistička) sa socijalnim programom, što se vidi iz njihovih imena, programa i djelovanja. Hobsbawm pokušava dokazati svoju tvrdnju ukazujući da mase mogu afirmirati različite vrijednosti kolektivne identifikacije istodobno, što nije sporno, ali je sporno mogu li to biti međusobno proturječni parovi kolektivne identifikacije (npr. socijalno-klasna i nacionalna identifikacija). Takve nategnute kombinacije su, čini se, pokušaj kompromisa između određenih marksističkih predrasuda i jasno uočenih tendencija u razvoju svakog nacionalizma. Još vrijedi istaknuti točnu autorovu primjedbnu da uspon fašizma između dva svjetska rata potiče komunističke stranke na povezivanje nacionalnih i socijalnih vrijednosti.

Do zanimljivih i značajnih zaključaka autor dolazi u istraživanju nacionalnih pokreta u postkolonijalnim državama Afrike i Azije. Stalno prisutna težnja za razumijevanjem globalnih tendencija u razvoju nacionalizma ovdje daje dobre rezultate. Hobsbawm ustvrđuje, komparativnom analizom više društvenih činilaca, da nacionalni pokreti u tim zemljama nisu bili usmjereni protiv bivših matice i kolonijalnih gospodara, već protiv novih država, koje su neopravdano tvrdile da su nacionalne, iako su bile jezično, kulturno, vjerski i etnički izrazito pluralne zajednice.

Posljednje poglavlje, koje je autor napisao naknadno (1992.), posvećeno je nacionalizmu potkraj 20. stoljeća i u prvi plan stavlja nacionalna osamostaljšivanja na istoku Europe. Autor smatra da se Sovjetski Savez (vjerojatno isto misli za SFRJ) raspao zbog ekonomskih teškoća, a ne zbog nacionalnih konfrontacija i neriješenih nacionalnih pitanja. To je teško održiva tvrdnja, koja, u najmanju ruku, ne može objasniti činjenicu da je cijeli unutrašnji život sovjetske i jugoslavenske države, od njihova nastanka, prožet nacionalizmom. Zbog ekonomskih problema nije, uostalom, imanentnim procesima

propala nijedna država u povijesti, a pogotovo nisu mogle propasti višenacionalne zemlje, koje su svoju »konačnu« legitimizaciju tražile u riješenom nacionalnom pitanju. Hobsbawm pokušava, po svemu sudeći, minorizirati dalekosežnost uzroka propasti Sovjetskog Saveza i SFRJ. U tom kontekstu treba razumjeti njegovu tvrdnju da je najveći doimet komunističkih režima u bivšim višenacionalnim zemljama bio ograničavanje nacionalnih sukoba s mogućim katastrofalnim posljedicama, iz čega bi se moglo zaključiti da autor smatra da su Sovjetski Savez i SFRJ imale svoj *raison d'être*. Ovdje je možda manje bitno špekuliranje jesu li boljševici »zaslužni« za raniju ograničenost nacionalnih sukoba ili su bile važnije globalne europske okolnosti, koje su boljševici vješto iskoristili. Bitnija je činjenica da je cijena za »ograničavanje« (zgodan eufemizam) nacionalnih sukoba bila vrlo teška, tj. daljnje potiskivanje nacionalnih težnji i pritisak na svaki nacionalizam (uključivo srpski i ruski), što je dugoročno vodilo povećanju nacionalnih napetosti i sukoba. Jugoslavenska i sovjetska država nisu stvorile međunacionalnu mržnju, ali su je uspjele znatno povećati, pretvarajući se u skladište baruta, koje mora, prije ili kasnije, eksplodirati.

U analizi novih nacionalnih država Hobsbawm smatra da one ne afirmiraju načela tolerancije i političkih sloboda, nego počivaju na uskogrudnim uvjerenjima da država može opstati na temelju etničke i/ili jezične i/ili vjerske jedinstvenosti, što je, u osnovi, točno, jer je riječ o ekskluzivnim jednopartijskim (jedina partija je, zapravo, nacija) zajednicama. Međutim, autorova zanimljiva razmatranja zadržavaju pečat jednostranosti, jer time želi objasniti separatističke pokrete nacionalnih manjina, navodeći, kao primjer, i hrvatske Srbe. Hrvatski nacionalno-državni ekskluzivizam je jedna strana medalje, a drugu stranu čini velikosrpska ideja, koja hrvatske Srbe, tijekom 19. i 20. stoljeća, proglašava nacijom (a ne nacionalnom manjinom), želeći time legitimirati pokušaj negacije hrvatske državnosti i dugoročno utrti put »velikoj Srbiji«. Ove dvije strane medalje su povijesno povezane, ali izvorno međusobno nezavisne, pa se velikosrpska ideja ne može tretirati kao reakcija na hrvatski ekskluzivizam (i obratno). Osim toga, treba se prisjetiti (što bi autoru trebalo biti poznato) da srpska pobuna počinje u ljeto 1990., a ne u ljeto 1922., kada je Hrvatska, još uvijek, *de iure* i *de facto* u jugoslavenskoj državi i kada nova hrvatska vlast nije ni bila uspostavljena u (budućim) »krajinama«.

Jedan od nedostataka Hobsbawmovih dobrih razmatranja je potpuno zanemarivanje psihološko-metafizičkih aspekata nacionalizma, koji se izražavaju u određenju nacije kao sredstva prevladavanja čovjekove individualne konačnosti i prolaznosti. Homogenost i kompaktnost nacije, uz krivo uvjerenje o njejoj drevnosti, pruža velike mogućnosti metafizičkim potrebama pojedinca. Istodobno, zaobilazanje metafizičkih pitanja od strane »pozitivističke« znanosti ostaje uvijek pokušaj i izraz vlastite intelektualne nedorečenosti. Svoja razmatranja autor zaključuje refleksijama o budućnosti nacionalizma, smatrajući da nacionalizam sve više gubi na značenju i da doživljava svoj suton. Neovisno o špekulacijama kakvo će mjesto nacionalizam imati u 21. stoljeću (i hoće li imati neko mjesto), treba naglasiti da se istraživači ne trebaju previše oslanjati na takve pretpostavke, jer Minervina sova može poletjeti, za razliku od »prave« sove, i u podne, a ne samo u suton, iako je vjerojatno točno, što je Hegel uočio, da si može olakšati posao ako poleti u suton. Pitanje je može li i, ako može, smije li čekati do sutona?

Tomislav Markus